

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

PÁL-KOVÁCS SÁNDOR ATTILA

**„A KÖLTŐ, AZ IGAZI, OTT KEZDŐDIK, AHOL KÜLÖNBÖZIK”
FIATAL LÍRAI ANTOLÓGIÁK A KÁDÁRIZMUSBAN
(DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI)**

**TÉMAVEZETŐ: dr. habil. Virág Zoltán egyetemi docens
(SZTE-BTK Magyar Irodalmi Tanszék)**

SZEGED

2020

I. A dolgozat kiinduló felvetései, elméleti bázisa

A dolgozat, mely fiatal lírai antológiák vizsgálatára vállalkozik a kádárizmus viszonyrendszerében, több különböző tudományterület és elméleti keretrendszer belátásait igyekszik hasznosítani. Ezek az irodalomtörténet, az irodalomszociológia, a történettudomány, a művészetszociológia, valamint a hálózatelmélet és a kulturális antropológia.

Az antológia, mint kiadványtípus, szöveggyűjtemény, reprezentációs aktus a legritkább esetben kerül irodalomtudományos vizsgálódások középpontjába, ennek speciális leágazása, a pályakezdeket a térfoglalás igényével bejelentő, voltaképpen átmeneti rítusként is értelmezhető fiatal (lírai vagy prózai) antológia pedig még e „nélkülözhetetlen könyvfajta” történetében is mostohán kezelt hagyomány. Pedig igen nagyívű e tradíció, egész irodalmi modernitásunkon végigvonul, s napjainkig fel-felbukkan, mint kanonizációs tényező vagy inkább kísérlet. A hatvanas évek vége, hetvenes évek eleje kitüntetett pont a fiatal antológiák történetében, hiszen rövid időn belül több jelentős ilyen jellegű gyűjtemény is napvilágot lát, mesterségesen megalkotottak és organikususan szerveződők egyaránt.

Pierre Bourdieu mezőelméletét a kádárizmus viszonyaira alkalmazva elmondható, hogy a hatalmi mező teljes kontrollt gyakorol a gazdasági és a dolgozat szempontjából legfontosabb, a művészeti-irodalmi mező felett. Az ezekben az években soha nem látott robbanással, (szociológiai tényezőktől nem függetlenül) tömegesen jelentkező fiatal szerzőknek így abbéli természetes törekvésükben, hogy irodalomszociológiai értelemben vett marginalitásukból (Lengyel András) kitörjenek, evidensen nem csupán és elsősorban nemzedéki harcaikat kellett megvívniuk az előtük járókkal, hanem törekvéseik és mozdulataik automatikusan a hatalmi mezővel szemben artikulálódtak, a hatalommal találták szemben magukat. Mindezt úgy, hogy sem biológiai, sem kulturális, sem társadalmi értelemben nem lehet őket egységes nemzedékként elgondolni (Mannheim Károly, Veress Károly, Valuch Tibor).

A kádári Magyarország ekkori viszonyait, a felemás kispolgárosodással (Rainer M. János), a mindig a szovjethatalommal összefüggésben alakuló kül- és belpolitikával (Kalmár Melinda) is érinti a dolgozat, azzal együtt, hogy a három részletesen elemzett antológia (*Első Ének, Költők egymás közt, Elérhetetlen föld*) megjelenési évei (1968 és 1969) éppen az új gazdasági mechanizmus és a csehszlovákiai válság idejét jelentik, egyszerre valamiféle különütasság lehetőségének illúzióját és annak teljes reménytelenségét.

Kitekintésekben foglalkozik a dolgozat az irodalomszociológián és a hagyományosnak nevezhető irodalomtörténeti vizsgálódáson túli lehetőségekkel, úgy mint a hálózatelmélet irodalomtudományban való alkalmazhatósága (Barabási Albert-László, Németh Zoltán), illetve egy sajátos irodalmi-kulturális antropológiai irány lehetősége (Thomas Hylland Eriksen, Arnold Van Gennep, Earl Babbie), mely a szerzőket adatközlőknek tekinti, terepe pedig az imaginárius irodalmi tér, nem függetlenül a kulturális emlékezet problémakörétől (Jan Assmann, Paul Ricoeur).

II. A dolgozat tézisei, fejezetei

Az első fejezet (1.) az antológiáról, mint könyvtípusról szóló szakirodalmat és egy antológiatörténet lehetőségét vázolja fel, alapvetések és definíciók tisztázására törekedve, az antológiaolvasás és az antológia mint irodalmi probléma különféle aspektusaira is kitérve. A második fejezet (2.) a fiatal, pályakezdő antológiák hagyományát kísérli meg felvázolni a kijelölt kezdetektől (19. század) egészen napjainkig, a teljesség igénye nélkül, kitérve a fontosabbnak ítélt, releváns gyűjteményekre. Megkockáztatható, hogy a magyar irodalom rejtett hagyományáról van szó, egy bűvópatakként fel-felbukkanó jelenségről, amikor pályájuk elején járó alkotók „egy csokorban”, csoportosulva jelentkeznek. Az ilyen szerveződések a legkülönfélébbek lehetnek, a valódi csoportok, irodalmi társaságok válogatásaitól az egy szerkesztő tevékenysége nyomán kialakított szemléken és pályázatok eredményeit prezentáló köteteken át a hatalom által felügyelt, egyfajta szelep-funkcióval bíró gyűjteményekig. Röviden tárgyalásra kerül a *Bokréta*, *A Holnap*, a *Jóság* antológia Radnóti Miklóssal, a Babits szerkesztette *Uj Anthologia*, a második világháborút követően Sötér István *Négy nemzedéke*, aztán az *Emberavatás*, a *15 fiatal költő 105 verse* és a *Tűz-tánc*, és így tovább, a *Ver(s)zióktól* a *Lélegzet*-antológián és a *Köztéri mulatságon* keresztül a *Telep-antológiáig*. A fiatal antológiák gyűjtése – melyek listája a dolgozat végén, a bibliográfia külön alfejezetében található – bár törekedett a teljességre, aligha lehet az, mindig bukkannhatnak fel újabb és újabb kötetek a feledés homályából. Nagyívű és nem elhanyagolható hagyományról van szó.

A harmadik fejezetben (3.) a hatvanas–hetvenes évek magyarországi irodalmi mezője Pierre Bourdieu nyomán kerül vázolásra. Jellemzője a hatalmi-politikai mező teljes uralma a művészeti-irodalmi és a gazdasági mező felett, ami nem csupán a kádárizmus, s különösen nem csak a hatvanas–hetvenes évek fejleménye. Számításba veendő az új gazdasági mechanizmus, a felemás (kis)polgárosodás, az ifjúsági probléma, az irodalmi mezőben a tömegesen jelentkező pályakezdők. Attitűdöket tekintve 1968 hatása, közelebbről a prágai események s az ebben való

magyar részvétel, az ezt követő teljes kiábrándultság sem lebecsülendő, majd az irodalomirányítás válaszai, az antológiák, az első kötetek sora, a népfrentpolitika egy hajtásaként vagy megjelenési formájaként is értelmezhető antológiapolitika. A történeti megjegyzéseket (3.1) majd egy Szőnyei Tamás munkájában feltárt ügynökjelentés rövid elemzését (3.2) követően a könyvmegjelenéseket, a kiadói struktúrát, a folyóiratstruktúrát és a halálozásokat számba véve (3.3) következik a mező rekonstrukciós kísérlete (3.4). A marginalitás, mint irodalomszociológiai fogalom ezután kerül röviden tárgyalásra (3.5), mely esetében helyzetjelző fogalomról van szó, csakúgy, mint a szintén Lengyel András nyomán alkalmazott dilettánsnál. Szükségszerűen marginális helyzetben vannak a mindenkori pályakezdők, s olykor dilettáns helyzetben is. A hatalmi–politikai mező által uralt irodalmi–művészeti mezőben ráadásul annak érdekében, hogy ebből a helyzetből, mely minden pályakezdő sajátja, természetes törekvésükként kitörjenek, s megkíséreljenek *mainstream* szereplőkké válni, nem csupán az irodalmi mező struktúrájában kellett előre jutniuk, megküzdniük a különféle művészeti intézményrendszerekkel, kanonizációs lépcsőkkel, hanem a hatalommal is szemben találták magukat ezirányú törekvésükben – hiszen az irodalomirányítás és a hatalom- vagy politikairányítás nem válik szét a vizsgált korszakban. A hatalom a modern magyar irodalomban természetesnek mondható kanonizációs lépcsőfokok, így a folyóiratközlés és az első kötet közé egy mesterséges, köztes szintet iktatott be, s ez lett a kádárizmus viszonyai között a központi antológiáké. A harmadik fejezet hangsúlyosan foglalkozik az irodalomszociológiával (3.6) is, mint megközelítésmóddal és problematikával, irodalom és társadalom összefüggéseinek vizsgálati lehetőségeivel (3.6.1). A diszciplína átalakulásával (3.6.2), jelenével és jövőjével is igyekszik számot vetni, mind a témára vonatkozó konzekvenciák, adatok (3.6.3), mind a további lehetőségek (3.6.4) tekintetében.

A negyedik fejezet (4.) a nemzedékiség fogalmát járja körül. A vizsgált két év antológiáinak szerzői sem Mannheim Károly, sem Veress Károly alapján nem nevezhetők egységes nemzedéknek, s nem csupán életkori, biológiai nemzedéki különbségeik, hanem kulturális, társadalmi és egyéb attribútumaik alapján sem. A Kilencek csoportja mint szűk, informális csoport egységes, de sokkal inkább a (szerző)tömegben belül képződő kisebb egységként kell kezelni, mint a nemzedék reprezentánsaiként, s súlyos hiba lenne magával a vizsgált generációval teljességgel azonosítani őket. Valamint – Valuch Tibor nyomán – szociológiai értelemben is legalább háromféle nemzedékből állt az antológiák szerzőgárdája.

1968 és 1969 között két központi antológia és egy önálló csoport által szervezett gyűjtemény jelent meg, melyekre a dolgozat fókuszál, időrendben az *Első Ének* (1968), a *Költők egymás közt* (1969) és az *Elérhetetlen föld* (1969). Részletes vizsgálat alá esik

mindhárom könyv, létrejöttük körülményei, korpuszuk, recepciójuk, valamint utóéletük. Az egyes szerzőknek is figyelmet szentel az elemzés, kevéssé a könyvekben szereplő pályakezdők szövegeinek esztétikai megítélésére, mint további pályájuk, sikerük vagy eltűnésük, az irodalmi mezőben elfoglalt egykori és jelenlegi pozíciójuk, mindezek okai, illetve, ha rendelkezésre áll, emlékezéseik, saját megnyilatkozásaik fókuszba állításával, elemzésével.

Az ötödik fejezet tárgyalja az *Első Ének* című gyűjteményt (5.) Előbb az antológia létrejöttével (5.1), majd annak konkrét korpuszával és szerzőivel vet számot (5.2). Röviden kitér a költők feltüntetett foglalkozási adataira és amatőrizmus/dilettantizmus kérdéskörére is (5.3). Mezei András, Garai Gábor és Kormos István voltak a sok szerzőt kevés szöveggel felvonultató antológia szerkesztői. Esztétikailag a leggyengébb gyűjtemény volt a három közül, annak ellenére is, hogy olyan szerzőket vonultatott fel, mint Tandori Dezső, Takács Zsuzsa vagy Hajas Tibor. Recepciója (5.4) egy Varga Lajos által kirobbantott vita körül forgott, mely a magyar ügyektől való elfordulással, dilettantizmussal és világnézeti tévedésekkel támadta a gyűjtemény szerzőit, mintegy kollektíven elítélve őket, s bár szó nem volt arról, hogy egységes csoportosulás lenne, élesen szembe állítva az *Első Ének*től távolmaradó Kilencekkel. A vitában senki nem állt Varga mellé, s a befogadástörténet a disputa hullámaiból kikeveredve végül összességében pozitívan ítélte meg a gyűjteményt, bár távlatosabb problémákat már azonosítottak (megmutatkozási lehetőség elégtelensége, kötetek hiánya, folyóirat hiánya stb.). Utóélete csekély (5.5), alig ismert, emlegetett könyv.

A hatodik fejezetben (6.) kerül tárgyalásra az 1969-ben lezajlott, nevezetes *Új Írás*-ankét (6.1), mely körüljárta és tematizálta a fiatal irodalom problémáit, előbb a kortárs irodalom már beérkezett alkotóinak (6.1.1), majd a fiataloknak (6.1.2) és végül a felkért kritikusoknak (6.1.3) különféle körkérdésekre adott válaszaival. S ebben a leginkább érintettek, a pályakezdők válaszaira esett a legkisebb hangsúly, őket mintegy keretbe fogták az idősebb pályatársak és a vita tanulságait könyörtelenül és lelombozóan levonó kritikusok. A probléma (kiskorúsítás; publikációs fórum, azaz önálló folyóirat hiánya; az „új hullám” stb.) a sajátos lillafüredi, korrumpáló tanácskozással (6.2) sem oldódott meg, s a rendszer megszűnéséig fennállt, bár a nyolcvanas évek oldódásában például az antológiapolitika is teljesen fellazult: a JAK-füzetekben már csoportok, alkotókörök antológiái is megjelenhettek, s az erőltetett központi gyűjtemények már teljes érdektelenségbe hulltak. Az utolsó alfejezet tárja fel a fiatal irodalom problémájának további kifutását, részletesen kitérve pár emblematisz szövegre, például Szilágyi Ákoséra (6.3).

A hetedik fejezet foglalkozik részletesen a *Költők egymás közt* című antológiával (7.), létrejöttével (7.1), korpuszával és szerzőivel (7.2), mely az első volt a Szépirodalmi

Könyvkiadó reprezentatív sorozatában, s az esztétikailag legerősebb válogatás, útra indítója többek között Petri Györgynek, Takács Zsuzsának vagy Oravecz Imrének – az egykorú recepció (7.3) leginkább Beney Zsuzsát élte. A további karrierutak tekintetében az egyik legsikeresebb gyűjtemény, 15 költőjéből csak hárman koptak ki a pályáról. A kötetre jellemző struktúra szerint egy már befutott költő mutatta be a pályája elején járót, majd egy „kis kötetnyi” vers következett, s végül a fiatal szerző önvallomása. Ez maradt a további két „testvérantológia” szerkezete is (*A magunk kenyerén*, *Ne mond le semmiről*), mely ugyanakkor szerkesztői koncepciót, az ábécésorrend szeszélyét szem előtt tartva nemigen tartalmazott. A bőséges, ám inkább fanyalgó közvetlen recepciót követően az utóélet (7.4) már sokkal sikeresebb volt: ismert gyűjteményről van szó, leginkább komoly karriert és fontos szépírói pályát felépítő pár szerzője miatt, akiknek pályakezdéséről szólva megkerülhetlenné vált.

Hányatott sors után a *Költők egymás közt*-tel egy évben jelent meg a Kilencek *Elérhetetlen föld* című antológiája, melyről a nyolcadik fejezet szól (8.). A hatalom gáncsoskodásai közepette csak a hatalom egy emberének segítségével tudott napvilágot látni (8.1). Poétikailag a legkevésbé széttartó gyűjtemény, melynek tagjai valódi csoportot alkottak (8.2). A meglehetősen végletes recepciót (8.3) követően a csoporttagok költői identitásának alapköve maradt az, hogy a Kilencek tagjai. Időről időre újabb antológiákat adtak ki, s gyakorlatilag mindannyian a pályán maradtak – ha a marginalitásból az irodalmi mező tekintetében nem is minden tagnak sikerült kitörni (8.4).

A dolgozat két kitekintő fejezettel zárul. A kilencedik (9.) a hálózatelmélet problematikáját járja körül röviden, kitérve többek között a „gazdag egyre gazdagabb lesz” elvére vagy a valódi csoportok sikerességének problematikájára. A téma további perspektíváit, hálózatelméleti megközelítéssel lehetséges továbbgondolásait és lehetőségeit veszi számba (9.1) pár vizualizációs kísérlettel (9.2). Az elsősorban Barabási-Albert László munkásságához köthető megközelítés irodalomtudományban való alkalmazása egyre inkább teret nyer hazánkban is, e fejezet ehhez kíván kapcsolódni, figyelve nemzetközi (Burgert A. Senekal) és korábbi hazai fejleményekre is (Horváth Iván, Labádi Gergely). A második kitekintés (10.), szoros összefüggésben az irodalomszociológiával (10.1) a sajátos, irodalmi-antropológiai gyűjtőmunkát vázolja, felvetve egy olyan kulturális-irodalmi antropológiai vizsgálódási irányt (10.2), mely az egyes szerzőkre mint adatközlő tekinti, s saját, félig strukturált interjúk során létrejövő szövegeiket igyekezett/igyekszik hasznosítani. A dolgozat a megkeresett szerzők által adott válaszokat (10.3) kellő forráskritikával és körültekintéssel kísérli meg felhasználni az egyes kérdések, pályák, problémák megvilágításakor.

III. A dolgozat eredményei, végkövetkeztetései

Az értekezés szándéka szerint több körben tár fel egy összetett problémahalmazt, amelyet a fiatal lírai antológiák jelentenek. Ennek első köre a három megjelölt kötet, az *Első Ének*, a *Költők egymás közt* és az *Elérhetetlen föld* szoros vizsgálata: létrejöttük körülményeinek, korpuszuknak, szerzőiknek és pályafutásuknak, recepciójuknak, valamint utóéletüknek részletes feltárása. Mindhárom kötet ismert az irodalomtudomány számára, ám újraolvasásukkal csak kevesen és kevésbé részletezőn foglalkoztak, holott más-más szempontból, eltérő mértékben, de mindhárom könyv fontos és vizsgálandó mint korpusz és mint jelenség egyaránt.

Ennél eggyel tágabb körben tárja fel a dolgozat az antológiák környezetrajzát, részletesen kitérve nem csupán az egyes kötetek szerzőinek, hanem az egész fiatal irodalomnak a hatvanas-hetvenes években tapasztalható problémáira, helyzetére, küzdelmeire. Az irodalmi mező rekonstrukciója során kiderül, hogy azt a hatalmi mező teljességgel uralja, át- és átfonja. Ily módon minden irodalmi kérdés hatalmi kérdéssé is válik, a fiatal irodalom helyzete is. S ezen a helyzeten nem segít, hogy nincs szó egységes nemzedékről, nem kis mértékben köszönhetően a hatalomnak, sajátos népfrontpolitikájával és az irodalomhoz méginkább közelítve: antológiapolitikájával.

A harmadik, legtágabb körben pedig az értekezés az antológiakutatás alapvető problémáival vet számot, az antológiatörténet lehetőségeit és lehetetlenségét megvilágítva, s felhívva a figyelmet egy rejtettnek is nevezhető, ugyanakkor persze nagyon is szem előtt lévő hagyományra, melyet a fiatal lírai antológia sora jelent.

Módszertanában a művészetszociológia, irodalomszociológia, irodalomtörténet eszköztárát hasznosítja, s kitér, megvilágít két lehetséges irányt: a hálózatelméleti megközelítés fontosságát, mely nagy adatmennyiség feldolgozására és vizualizációra ad lehetőséget; valamint a sajátos, irodalmi-antropológiai vizsgálódást, melyet alkalmaz is. A gyűjtőmunka, melyet levelezéssel, személyes interjúkkal, kellő forráskritikával, a kulturális emlékezet, az emlékezetkutatás belátásainak hasznosításával folytatott, olyan adatok, attitűdök, viszonyok, viszonyulások és összefüggések feltárását tette lehetővé, melyet pusztán a szövegek vizsgálatával nem lehetett volna elérni.

A fiatal lírai antológiák, tágabban a fiatal irodalmi antológiák kérdésköre kimeríthetetlen, hiszen a pályakezdés fontossága egy író/költő vizsgálatakor aligha kérdéses; a

korpusz, a szerzőtömeg csaknem beláthatatlan, a dolgozat metszete egy apró szegmense mindenek, melyet igyekezett minél élesebben megvilágítani.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

1. *A Szép versek titkos jubileuma*. Irodalmi Jelen 2013/11. 103–106.
2. „*De így is, úgy is, ebbe a korba zárva*” – *Vázlat a Szép versek történetéhez, 1964-1991*. Tiszatáj 68 (2014) 9. szám 54–75.
3. *Szűrös Mátyás-telep* (Az R25 antológiáról). Élet és Irodalom LIX (2015) 33. szám
4. *Kísérleti tankönyv* (György Péter: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*). Kalligram 24 (2015) 11. szám 89–90.
5. *Sikertelen Budapesti ősz? - Karinthy Ferenc regényéről*. Irodalomismeret (2017) 2. szám 79–89.
6. *Nemzedéki antológiák a Kádár-kor hajnalán: A 15 fiatal költő 105 verse és a Tűz-tánc példája*. In: Bene, Sándor; Dobos, István (szerk.) *Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban: A doktoriskolák V. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai*. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2017. 281–294.
7. *Megosztás* (Király István: *Napló 1956-1989*). Élet és Irodalom LXI (2017) 27. szám 21.
8. *Tárgytisztítás* (György Péter: *Az ismeretlen nyelv*). Kalligram 26 (2017) 4. szám 94–97.
9. *Felelet* (Reichert Gábor: *Megfelelési kényszer*). Élet és Irodalom LXIII (2019) 3. szám 20.